

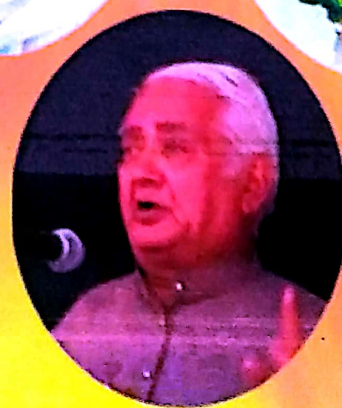
ISSN 2454-7409
Vol. 4 Issue 1 Jan. 2019

वर्ष चौथे अंक पहिला जानेवारी २०१९

Peer Reviewed Annual National
Research Journal in Marathi As Per UGC Guidelines
URL: http://www.indiramahavidyalaya.com/pdf_show.php?unum=97

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

मराठी भाषा, संस्कृती व अस्मिता जोपासणारे
मराठी विषयाचे प्राध्यापक, संशोधक आणि अभ्यासक यांच्या
संशोधनकार्याला चालना देणारे वार्षिक

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

निर्मात्रित संपादक मंडळ

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद कार्यकारिणीचे सर्व सदस्य

अध्यक्ष — डॉ. पवन मांडवकर

उपाध्यक्ष — प्रा. अनुप नांदगावकर

सचिव — प्रा. रा.तु. आदे

कोषाध्यक्ष — डॉ. गजानन हेरोळे

सहसचिव — प्रा. अतुलकुमार सारडे

सदस्य — प्रा. अनिल काळबाडे

सदस्य — प्रा.डॉ. ममता इंगोळे

महिला प्रतिनिधी — प्रा.डॉ. गीना जुनपरे, प्रा.डॉ. शुभांगी कोंडोलीकर

अमरावती जिल्हा प्रतिनिधी — प्रा.डॉ. रमाकांत इटेवाड, प्रा.डॉ. दिनेशचंद्र राऊत

अकोला जिल्हा प्रतिनिधी — प्रा. विनय पैकिने, प्रा. प्रकाश वानखडे

बुलढाणा जिल्हा प्रतिनिधी — प्रा.डॉ. शोभा नाफडे, प्रा. आनंद धुंदाळे

यवतमाळ जिल्हा प्रतिनिधी — प्रा. सिद्धार्थ भगत, प्रा.डॉ. युवराज मानकर

वाशिम जिल्हा प्रतिनिधी — प्रा.डॉ. विजय जाधव, प्रा.डॉ. शरद वाघोळे

सल्लागार मंडळ

डॉ. शशिकांत सावंत, विक्रम विश्वविद्यालय, उज्जैन, मध्यप्रदेश

डॉ. अनिल गजभिये, माजी प्राचार्य, शासकीय महाविद्यालय, सरदारपूर, जि. धार, मध्यप्रदेश

डॉ. धनाजी गुरव, प्राचार्य, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, महाड, जि. रायगड

डॉ. लीला मोरे, सेवानिवृत्त प्राध्यापक, शासकीय कला वाणिज्य महाविद्यालय, इंदौर, मध्यप्रदेश

डॉ. सिंधू मांडवकर, सेवानिवृत्त प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ

डॉ. किसन पाटील, एम.जे. कॉलेज, जळगाव, खान्देश

या अंकाचे नियमित मूल्य — २०० रुपये

— सरळ खात्यात वर्गणी पाठविण्याकरिता बँकेची माहिती —

A/c Name - Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre

Bank - Bank Of Maharashtra

Branch - Azad Maldan Road, Yavatmal

A/c No. - 60175373000

IFSC code - MAHB0000047

(या नियतकालिकात प्रकाशित झालेल्या लेखांचे किंवा शोधनिबंधांचे अधिकार त्या त्या लेखकांकडे असले तरी इतरत्र प्रकाशनार्थ संपादक मंडळाची परवानगी घेणे गरजेचे आहे. मात्र या लेखांमधून अथवा शोधनिबंधांतून प्रकाशित मतांशी संपादक मंडळ, सल्लागार मंडळ किंवा प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. मूळ संदर्भ तपासून घेण्याची विनंती वाचकांना करण्यात येत आहे. मुद्रणदोषासह कोणत्याही चुकांबद्दल दिलगिरी व्यक्त केली जाईल; मात्र कायदेशीर बाबी कळंब येथील न्यायालयांतर्गतच सोडविता येतील.)

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

डॉ. भाऊ मांडवकर रिसर्च सेंटर

इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ 445401 (महा. स्थापना १९८३, नॅक व त्रेगी प्राप्त)
कार्यालय (07201) 226147, 226129, 226170, निवास (07232) 252975, 9422867658

E mail : marathipradhyapak@gmail.com

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्रातर्फे व संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषदेच्या संपादनाखाली मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका या राष्ट्रीय पातळीवरील ISSN जर्नलकरिता मराठी विषयाच्या प्राचार्य, प्राध्यापक, संशोधक छात्र व अभ्यासकांकडून शोधनिबंध मागविले जातात. मराठी साहित्य, संशोधन, तत्कृती, कला तसेच मराठी अध्ययन-अध्यापनाशी संबंधित कोणत्याही विषयावर शोधनिबंध स्वीकारले जातात. हे जर्नल जानेवारी महिन्यात प्रकाशित होते. शोधनिबंधलेखकांनी विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या निर्देशांचे पालन करावे.

१. शोधनिबंध मायक्रोसॉफ्ट वर्डमध्ये ए ४ आकारात चारही बाजूंनी सव्वा इंच मार्जिन सोडून सिंगल स्पेसिंगसह कृतीदेव ५० फॉन्टमध्ये संपूर्ण बोल्ड करून वरील आयडीवर ई-मेलने पाठवावा. पीडीएफ चालणार नाही.
२. अक्षरांचा आकार १४, निबंध शीर्षकाचा आकार २६, शीर्षकाखाली मध्यभागीच लेखकाच्या नावाचा आकार १६, त्याखाली लेखकाचे पद, महाविद्यालयाचे नाव, पत्ता, स्वतःचा मेल आयडी व भ्रमणध्वनी १४ आकारात असावे. अंतर्गत उपशीर्षकांचा आकार १८ असावा व तो डावीकडे असावीत. त्यापुढे कुठलेही चिन्ह नसावे. नाव व पत्त्याखाली लेखकाचा साहित्य, संशोधन इ. संदर्भात जास्तीत जास्त चार ओळीत परिचय पाठवावा.
३. शब्दमर्यादा २५०० किंवा अधिकतम ५ पेजेस. निबंध प्रकाशित करण्यासंदर्भात निवड समितीचा निर्णय अंतिम राहिल.
४. शोधनिबंध लेखनाच्या आंतरराष्ट्रीय पद्धती पाळून त्याचा मूल्यात्मक व वाङ्मयीन दर्जा सांभाळला जावा. त्यात सारंश, बीजशब्द, प्रस्तावना, निष्कर्ष, संदर्भ यांचा समावेश करण्याचा प्रयत्न करावा. शुद्धलेखनाच्या चुका नसाव्यात.
५. शोधनिबंध ई मेलने पाठविण्याची अंतिम तारीख १ डिसेंबर. मेल व्यवस्थित मिळाल्याची फोनवर खात्री करावी.

Research Journal of India

Research Journal of India is a Peer Reviewed Annual National Research Journal for Multi-disciplinary studies of various faculties.

Vision and Mission of Research Journal is to provide momentum to research in the all areas like analytical, competitive, survey, contemporary issues and quality control.

Call for Research Paper

1. Paper on all subjects and areas will be accepted in English, Hindi or Marathi.
2. Paper should be A 4 size with 1.25 inch margin on each side.
3. No header & footer should be given.
4. Text should be in **Times New Roman** type with font size **11** in English and **Krutidev 50** type with **14** font size for Hindi/Marathi and should be computed in MS word only. PDF files will not be accepted.
5. Font size for Title of Paper **22 bold** for English and **26 bold** for Hindi/Marathi, Name of Author in **12 bold** for English, **16 bold** for Hindi/Marathi, address in **11** for English, **14 bold** for Hindi/Marathi & Subtitles in **14 bold** for English and **18 bold** for Hindi/Marathi. For Marathi and Hindi articles **Krutidev 50** font should be totally bold for all matter.
6. Spacing should be **single**. Alignment for paper & headings should be justified & centered for title of paper & name of writer with address.
7. The first page should consist of title, name(s) of author(s) with designation, department or college with full address, contact numbers and mail id at the centre below title.
8. Introduction, review of literature, background of study, methodology, objectives, purpose, hypothesis, significance, findings and discussion, analysis, conclusion, recommendations may be given wherever required.
9. References list should be alphabetized at the end of research paper.

ISSN 2454-7409 / Peer Reviewed Annual National Research Journal / Vol 4 / Issue 1 / 3

10. Tables & figures should be cited in the text in consecutive numerical order. Each figure should have concise and informative caption.
11. Maximum limit is 2500 words or 5 pages. Abstract should be up to 150 words followed by 4-5 key words. Paper less than 3 pages or without references will not be accepted.
12. Authors have to send research paper by e mail at: marathipradhyapak@gmail.com
11. Editorial Board's Decision will be final.
13. The copyright of all accepted papers will vest with **Research Journal of India**.
14. International Guidelines and UGC Guidelines for writing of research paper are to be strictly followed.
15. Date of Publishing is 1st October each year and papers will be accepted up to 1st September.

Subscription for one year and single issue price for individual, institutional Rs. 500/- to be deposited in A/c No. - 60175373000 of Bank of Maharashtra, Azad Maidan Road, Yavatmal, IFSC code - MAHB0000047 in favour of Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre.

अनुक्रमणिका

१	लग्नासाठी कफल्लक का व्हावे?	प्रा. प्रल्हाद दत्तराव भोपे	५
२	महेश केळुसकर यांची अखंड निद्रानाशाची कविता	डॉ. मथु सुरेश सावंत	८
३	स्त्रीची वास्तविकता	डॉ. विजया राऊत	१२
४	बाबाराव मुसळे यांच्या कथेतील स्त्रीचित्रण	डॉ. शरद देवराव उमाटे	१५
५	'कर्णपर्व' कर्णाच्या जीवननाट्याचा शोध घेणारी कादंबरी	प्रा.डॉ. विनोद राठोड	२०
६	पटकथा लेखन प्रक्रिया	श्री.सुरेश विठ्ठल मेहेर	२५
७	लोकमान्य टिळकांच्या विचारसरणीचा मराठी साहित्यावर प्रभाव	डॉ. बालाजी व्ही. डिगोळे	२८
८	मराठी एकांकिका : एक दृष्टीक्षेप	प्रा. प्रकाश भरणे	३१
९	कवी विठ्ठल वाघ यांच्या कवितेतील कृषी संस्कृतीचे दर्शन	प्रा.डॉ. श्याम मु. जाधव	३५
१०	संत बहिणाबाई	प्रा.डॉ. व्यंकटेश पोटफोडे	३८
११	सतीश तराळांचे कथाविश्व	डॉ. वर्षा चिखले	४२
१२	कृषिविषयक ओवीगीतांमधून अभिव्यक्त होणारे स्त्रीमन	डॉ. अलका गायकवाड	४५
१३	१९९० नंतरच्या नवकवींची ग्रामीण कविता	प्रा. डॉ. अतुल चौरै	४९
१४	संत तुकारामांचा सामाजिक कार्यात्मक दृष्टिकोन	प्रा. विलास गांजरे	५४
१५	नव्वदोतरी कवितेतील सद्युगीन वास्तव : एक शोध प्रतिमा आणि प्रतिकांच्या अनुषंगाने	प्रा.डॉ. शोभा रोकडे	५८
१६	ग्रामीण भागातील विद्यार्थी व भाषाविषयाच्या अध्यापनातील समस्या	प्रा.रा.तु. आदे	६३
१७	गङ्गलसम्राट सुरेश भट	प्रा.डॉ. वीरा मांडवकर	६६
१८	देशीवाद : प्रेरणा, स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये	डॉ. पवन मांडवकर	७२
१९	मथुरा लभाण बोलीतील 'प्रभाती गीते' : एक आकलन	प्रा.डॉ. भगवान साबळे	७६
२०	स्त्रीवादी साहित्य	डॉ. राखी मं. जाधव	८०
२१	वृत्तपत्रीय मथळ्यांची भाषा—एक चिकित्सा	डॉ. संजय पाटील	८४

संत बहिणाबाई

प्रा. डॉ. व्यंकटेश पोटफोडे

मराठी विभाग प्रमुख,

श्रीमती राजकमल बा. तिडके महाविद्यालय, मौदा, जि. नागपूर 441 104

निवास - 'Progressive Heritage', Flat No. 201, Plot No. 46,

A/ Ramana Maroti Nagar, Nagpur- 440 024

भ्रमणध्वनी 9422816697, ई मेल vyankateshpote28@gmail.com

संत बहिणाबाईचे चरित्र अनेक बाबतीत अद्वितीय आहे. तिच्या जीवनात ज्या विविध प्रकारच्या गोष्टी घडल्या तशा प्रकारच्या गोष्टी इतर कोणत्याही स्त्री-संतांच्या चरित्रात घडलेल्या नाहीत. त्या वाचकाला चिंतन करायला लावतात.

जन्म व बालपण

बहिणाबाईचा जन्म शके १५५१ मध्ये औरंगाबाद जिल्ह्यातील वेरूळच्या पश्चिमेस असलेल्या देवगाव (रंगारी) येथे झाला. तिच्या वडिलांचे नाव आऊदेव आणि आईचे नाव जानकी असे होते. ते देशस्थ ब्राह्मण होते. तिचे सासर शिऊर ता. वैजापूर येथील होते. वीरेश्वर नावाच्या ज्योतिषाने तिची पत्रिका करून सांगितले की या मुलीच्या योगाने तुमचे कल्याण होईल.

विवाह व संसार

बहिणाबाई सात आठ वर्षे वयाची म्हणजे तत्कालीन रिवाजाप्रमाणे लग्नाची झाली. तिला रत्नाकर पाठक या तीस वर्षे वयाच्या माणसाने लग्नाची मागणी घातली. त्याची पहिली बायको वारली होती. त्यांचा विवाह संपन्न झाला. रत्नाकर ज्योतिष कथनाचा व्यवसाय करित असे.

‘कन्यादान घडो हा अर्थ पाहोन। करावया लग्न व्दिज आले ॥१॥

तव अकस्मांत प्राक्तनासारखा । सिऊराचा सखा येक आला ॥२॥

पूर्विल सोयरा लग्नाचा इच्छक। विवके (की) पाठक रत्न नामी ॥३॥

लाऊनी मागणे केले वाक्प्रदान । नेमुनिया लग्न संपादिले ॥४॥

यानंतर चार वर्षांनी तिचे वडील व त्यांचे एक गोत्रज यांच्यात इस्टेटीबाबत तंट्या उत्पन्न झाला. आऊदेवांनी आपल्या जावयाला, रत्नाकरला कळवले. त्या गोत्रजाने आऊदेवांना कैद केले होते. रत्नाकरने त्यांना सोडवले. मग मध्यरात्री ते सर्व घर व गाव सोडून गोदा-प्रवरा संगमावर आले. तेथून महादेव वनात जाऊन नरसिंह दर्शन घेतले. तेथून पंढरपूरला गेले. तेथे पाच दिवस मुक्काम केला. नंतर ते शिंगणापूर व तेथून रहिमतपूरला आले. हे कुटुंब भिक्षेवर आपला चरितार्थ चालवत असे. रहिमतपूरच्या उपाध्यांना काशीला जायचे असल्यामुळे त्यांनी आपली वृत्ती चालविण्याची जबाबदारी रत्नाकरवर सोपवली. एक वर्षानंतर उपाध्येबुवा काशीहून परतले. त्यांनी आणखी एक वर्ष या कुटुंबाचा निर्वाह चालवला. यावेळी बहिणाबाई अकरा वर्षाची झाली होती. रहिमतपूर सोडून हे कुटुंब कोल्हापूरला आले. तेथे बहिरंभट ब्राह्मणाच्या घरी बिन्हाड करून राहिले.

गोवत्स चमत्कार

एकदा बहिरंभटाला एक सवत्स गाय दान मिळाली. पण अकराव्या दिवशी रात्री स्वप्नात त्याला दृष्टांत झाला की ती गाय व वासरू तुझ्या बिन्हाडी राहणाऱ्या कुटुंबाला तू देऊन टाक. त्याप्रमाणे त्याने गाय-वासरू बहिणाबाईच्या कुटुंबाला देऊन टाकले. त्या वासराला बहिणाबाईचा इतका लळा लागला की क्षणभरही ते तिला सोडेना. एकदा बहिणाबाई जयराम गोसाव्यांच्या कीर्तनास गेली होती. तेथेही ते वासरू तिच्याजवळ जाऊन बसले. लोकांनी त्याला तिथून बाहेर हाकलले. बहिणाबाई रडू लागली आणि वासरू आर्त टाहो फोडू लागले. जयरामांनी त्याला परत आणून बहिणाबाईजवळ बसवले. बहिणाबाईंनी त्यांच्या पायावर डोके ठेवले. ते पाहून वासरानेही त्यांच्या पायावर डोके ठेवले. हा प्रकार रात्री रत्नाकरच्या कानावर पडला. तो संतापला व त्याने बहिणाबाईस बेदम मारले. रत्नाकरचा हा क्रूरपणा पाहून घरमालक हिरंभटाने त्यांना 'ताबडतोब घर खाली करून निघून जाण्याची

आज्ञा दिली. पण यांच्या विनवणीवरून त्यांना त्या रात्री राहण्याची अनुमती दिली. यानंतर बहिणाबाई, गाय व वासरू यांनी निर्जल उपवास सुरू केला. लोकांनी ही हकिकत जयराज स्वामींच्या कानावर घातली. ते हिरंभटाच्या घरी आले. त्यांनी रत्नाकरची समजूत काढली. हिरंभटांनीही यांना आपल्या घरी राहण्याची अनुमती दिली. त्यानंतर एक दिवस हिरंभटाने 'मूकं करोति वाचालम्' हा श्लोक म्हटला तर त्या वत्साने 'यत्कृपा त्वमहं वदे' हा त्या श्लोकाचा उत्तरार्ध मनुष्यवाणीने स्पष्ट उच्चारला "ही गोष्ट लोकांनी प्रत्यक्ष पाहली व ते आपापसात त्या संबंधाने बोलत असता वत्साने अकस्मात प्राण सोडला." बहिणाबाई लिहितात की प्राराने मला माझी मोट बांधून मारले त्याचे दुःख त्या वत्सात होऊन त्याने हा प्राणत्याग केला.

बहिणाबाईला संत तुकोबांचा ध्यास

ते वासरू मेल्यावर त्या दुःखाने बहिणाबाई चार दिवस मुर्च्छित पडून होत्या. चौथ्या दिवशी एक ब्राह्मण स्वप्नात येऊन त्यांना म्हणाला, "बाई, सावध व्हा" हे शब्द ऐकताच शुद्धीवर येऊन त्यांनी डोळे उघडले आणि त्या तुकारामबुवांचे गोड अभंग गाऊ लागल्या. आता त्यांना तुकोबांच्या दर्शनाचा ध्यास लागला. हा ध्यास इतका उत्कट होता की जणू पाण्याविना मासळीच तडफडावी.

"मत्स्य जैसा जळावाचुनी तरफडी । तैसी ते आवडी तुकोबाची ॥

अंतरीचा साक्षी असेल जो प्राणी । अनुभवे मनी जाणेल तो ॥

तृषितांसी जैसे आवडे जीवन । तैसा पिंड प्राणावीण तया ॥

बहिणी म्हणे हेत तुकोबाचे पायी । ऐकोनिया देही पदे त्याची ॥

बहिणाबाईने तुकारामांना मनोमन सद्गुरू मानले. ध्यानी, मनी, स्वप्नी तिला तुकोबाच दिसू लागले. तुकोबांनी तिला मनोमय दर्शन दिले आणि 'तुम्ही आता येथे राहू नका' असा आदेश दिला.

भ्रताराचा पत्नीच्या त्यागाचा निश्चय

तुकोबांनी दिलेले दर्शन व आदेश याची गावभर चर्चा पसरली व बहिणाबाईंच्या दर्शनासाठी लोकांच्या झुंडी लोटू लागल्या. ते पाहून बाईंच्या भ्रताराचे मस्तक अगदी भगाणून गेले, तिच्याविषयीचा तिरस्कार विकोपाला गेला. कारण त्याला वाटले की आपण वेदपठण करणारे ब्राह्मण आणि तुकाराम हा तर शूद्र. त्याने माझ्या बायकोस स्वप्नात दर्शन दिले, त्यामुळे ती बिघडली. त्याला असेही वाटले की लोक आता तिला नमस्कार करणार आणि ती मला तृणवत लेखतील. लोक तिला उच्च व मला नीच मानतील. जमलेले लोक हिचीच विचारपूस करत आहेत आणि मला मात्र कुणी दुकून देखील विचारत नाही. तिला गोसावीबाईंण या प्रतिष्ठित नावाने संबोधतात आणि माझे कुणी नावही घेत नाही. या सर्व प्रकारामुळे त्याला इतके वाईट वाटले की त्याने तिचा त्याग करून वनात जाण्याचा निश्चय केला.

मग सासूसान्यास नमस्कार करून तो त्यांना म्हणाला, "माझी पत्नी तीन महिन्यांची गरोदर आहे. हिला देवपिसे लागले आहे. म्हणून हिची चांगली काळजी घ्या व हिचे वेड घालवण्याचा प्रयत्न करा. मजविषयी म्हणाल तर आता हिचे तोंड पाहण्याची माझी इच्छा नाही.

"न पाहे मी मुख सर्वथा इयेचे । हीनत्व आमुचे कोण फेडी ॥

भंडिमा सोसून कोण राहे येथे । ऐसिया स्त्रियते कोण पाळी ॥

बहिणी म्हणे ऐसे बोलिला भ्रतार । मज पडे विचार मनमाजी ॥

भ्रताराचे हे बोल ऐकून बहिणाबाई अत्यंत व्यथित झाली. तिने आपल्या मनाच्या वेदना व्यक्त करणारे चार अभंग लिहिले. त्या प्रत्येक अभंगातील एक एकचरण खाली उद्धृत केले आहे.

अभंग १ — भ्रताराची सेवा तोचि आम्हा देव । प्रार स्वयमेव परब्रह्म ॥

अभंग २ — भ्रतार गेलिया वैराग्य घेऊनी । पांडुरंगा जगी जिणे काय ॥

अभंग ३ — भ्रताराची सेवा पतिव्रता करी । तरी ते उद्धरी उभय कुळे ॥

अभंग ४ — भ्रतारे वैराग्य घेतलीया वरी । जीव हा निर्धारी देईन मी ॥

भ्रताराला पश्चाताप

भ्रतार जर तिला सोडून गेला तर आत्महत्या करण्याचा तिचा निर्धार पक्का होता. पण ती वेळच झाली नाही. कारण त्याच्या शरीरास अकस्मात काही व्यथा जडली. शरीराचा दाह होऊ लागला. बहिणाबाई

त्यांच्याजवळ अहोरात्र बसून होती. त्याच्या पोटात सात दिवस अन्नाचा एक कणही गेला नाही. वेदना इतक्या असह्य होत्या की आपण मेलो तर बरे असे त्याला वाटू लागले. त्याच्या मनात विचार आला, आपण तुकोबांची निंदा केली त्याचे तर हे फळ नसेल ना? त्याने तुकोबांची मनापासून प्रार्थना केली आणि क्षमा मागितली आणि एक चमत्कार झाला. कुणीतरी एक ब्राह्मण त्याच्या घरी जाऊन त्याला म्हणाला, “तिने अपराध काय केला आहे, याचा विचार कर. अपराधी असेल तर खुशाल तिला सोडून जा. पण ती निरपराधी असेल तर तिच्या सोबतच राहण्यात तुझे कल्याण आहे.” भ्रताराने त्याच्या पायावर डोके ठेवले. बहिणाबाईंनीही त्या ब्राह्मणाला लोटांगण घातले. तो ब्राह्मण तात्काळ अदृश्य झाला आणि त्याच क्षणी तिच्या प्रताराची व्यथा दूर झाली. तो आता बहिणाबाईंशी चांगला वागू लागला. त्याने बहिणाबाईंच्या आईवडिलांना सांगितले की, त्या ब्राह्मणाने मला सांगितल्याप्रमाणे तुम्ही आता तुमच्या देवगावी जाऊन राहा. आम्ही दोघं अरण्यात जाऊन आमचे आयुष्य भगवद् भक्तीत घालवणार आहोत.

दुष्ट मंबाजीचे कारस्थान

ही सर्व मंडळी तुकोबांच्या दर्शनार्थ देहू गावाकडे निघाली. मृत वासराची आई कपिला त्यांच्यासोबतच होती. सर्वांनी (इंद्रायणीत) आंगोळ करून देवळात पांडुरंगाचे दर्शन घेतले. त्यावेळी देवळात तुकोबा पांडुरंगाची आरती करत होते. त्यांच्याकडे बहिणाबाईने पाहले तर त्यांनी स्वप्नात जशी तुकोबांची मूर्ती पाहिली होती तसेच प्रत्यक्ष तुकोबा हुबेहुब दिसत होते. कोंडाजी नावाच्या एका ब्राम्हणाने त्या सर्वांना आपल्या घरी दुपारी जेवायला बोलावले. देहूला मंबाजी नावाचा एक गोसावी राहत होता. त्याचा वाडा प्रशस्त होता. म्हणून बहिणाबाईंच्या प्रताराने त्याला राहण्यासाठी जागा मागितली. त्याचा क्रोध येऊन मंबाजी त्याला मारावयास धावला व घराबाहेर हाकलून दिले.

येत्या अमावस्येला देवळात तुकोबांचे कीर्तन होते. त्याचा लाभ घ्यावा म्हणून या मंडळीने देहूलाच मुक्काम केला. तेव्हा एक दिवस मंबाजी बहिणाबाईंच्या प्रतारास म्हणाला, “तुम्ही व तुमची पत्नी विरक्त दिसता तर तुम्ही माझे शिष्यत्व का पत्करत नाही?” तेव्हा रत्नाकर म्हणाला, “आम्ही आमच्या स्वप्नात आलेल्या तुकारामबाबांचे शिष्यत्व आधीच पत्करले. तुकारामांचे नाव ऐकताच मंबाजीच्या अंगाची लाही लाही झाली. तो म्हणाला, ‘तुकाराम तर बोलून चालून शुद्र. त्याला ज्ञानप्राप्ती कशी होणार? तुम्ही त्या शूद्राचे शिष्य म्हणवता? ही गोष्ट ब्राह्मणांस कळवून तुम्हास वाळीत टाकीन तरच मी नावाचा मंबाजी!’ आणि नंतर त्याने या मंडळीचा उघड उघड द्वेष सुरू केला.

मंबाजीने बहिणाबाईंची ती गाय चोरून नेली. तिला आपल्या घरात कोंडून ठेवली आणि तिला तो सोट्याने बडवू लागला. गाय दिसेना म्हणून बहिणाबाई कष्टी झाल्या आणि तुकोबांनाही दुःख झाले. मंबाजीने तीन दिवस गाय बांधून ठेवली होती. तिला गवत, पाणी वगैरे काही न मिळाल्यामुळे ती पार सुकून गेली. इतक्यात एक असा चमत्कार झाला की मंबाजीच्या घराला अकस्मात आग लागली. चोहोकडून लोक धावून आले आणि त्यांनी ती आग विझवली. बहिणाबाईंची गाय मंबाजीने आपल्या घरात लपवून ठेवली हे पाहून लोक संतप्त झाले. त्यांनी गाय बाहेर काढली आणि ती बहिणाबाईंच्या स्वाधीन केली. याच संदर्भात आणखी एक चमत्कार घडला तो असा की तुकोबा निजून उठले तेव्हा त्यांची पाठ सुजली होती. सोट्याच्या आघाताचे वळ त्यांच्या पाठीवर स्पष्ट दिसत होते. ते बहिणाबाईंनीच नव्हे तर सर्वांनीच पाहिले. “बहेणी म्हणे लोक बोलती सकळ । तुकोबा केवळ पांडुरंग ॥”

येथपर्यंतच्या सर्व घटना बहिणाबाईंनी अभंगातून सांगितल्या आहेत. यानंतर रत्नाकरला काही कामासाठी पुण्याला जावे लागले. बहिणाबाईंनी ओसरीत आसन ठोकले व त्या स्थितीत तीन अहोरात्र राहिल्या. त्यानंतर तुकोबा प्रसन्न होऊन त्यांनी तिला तीन मंत्र सांगितले. हा तुझा तेरावा जन्म होय असेही बोलले. बहिणाबाईंना ते

विवेकाने वळे वैराग्य साधले । तरी तुझे केले कास चाले ॥१॥

म्हणोनी आपुल्या ठायी तू आपण । पाहे विचारून मनमाजी ॥२॥

काम क्रोध लोभ मद हा मत्सर । तुजसवे वैर चालविती ॥३॥

बहेणी म्हणे मंत्री विवेकासारखा । जोडिला हा निका निश्चयाचा ॥४॥

वरील अभंगातून आपण विवेकाने कसे वागावे हे बहिणाबाईंनी सांगितले.

बहिणाबाईंच्या वयाची आता ७२ वर्षे पूर्ण झाली होती. यावेळी त्यांना सिद्धी प्राप्त झाल्या असाव्यात. कारण आपला मृत्यू याच वर्षी आश्विन शुद्ध १ शके १६२२ रोजी होणार आहे हे त्यांना १५ दिवस आधीच कळले होते. आपल्या मृत्युसमयी आपला पुत्र विठोबा आपल्याजवळ असावा असे वाटून त्यांनी त्याला पत्र पाठवून बोलावून घेतले होते. बाईंनी त्याला आपण शिवगाव इथे समाधी घेणार असल्याचे सांगितले. त्याप्रमाणे त्यांनी बरोबर आश्विन शुद्ध १ रोजी आपला देह ठेवला.

विवेचन

बहिणाबाईंचे अभंग म्हणजे भावकविताच आहे. ‘तिच्या वाणीतील मूळचा गोडवा विडुलप्रेमामुळे अधिकच उत्कट झाला असल्यामुळे तिचे सारे अभंग भावमधुर बनले आहेत.’^२ असा अभिप्राय ल.रा. नसिराबादकर यांनी संत जनाबाईंच्या अभंगांच्या संदर्भात दिला आहे, तोच बहिणाबाईंच्याही अभंगांना लागू पडतो.

संतकृपा झाली । इमारत फळा आली ॥१॥

ज्ञानदेवे रचिला पाया । उभारिले देवालय ॥२॥

नामा तयाचा किंकर । तेणे रचिले आवार ॥३॥

जनार्दन एकनाथ । खांब दिधला भागवत ॥४॥

तुका झालासे कळस । भजन करा सावकाश ॥५॥

बहिणी म्हणे फडकली ध्वजा । निरूपण केले वोजा ॥६॥

हा भागवत धर्माचा इतिहास कथन करणारा अभंग बहिणाबाईंनी रचिला आहे.

भा.ग. सुर्वे लिहितात, ‘बहिणाबाईंची काव्यशैली साधी परंतु हृदयस्पर्शी अशी आहे. ‘संतकृपा झाली। इमारत फळा आली। हा तिचा अभंग सुविख्यात आहे. कारण अभंगातील ‘ज्ञानदेवे रचिला पाया’ आणि ‘तुका झालासे कळस’ ह्या तिच्या ओळी चिरस्थायी झालेल्या आहेत. तिच्या आत्मकथेतून प्रांजळपणा आणि आत्मपरीक्षण ह्यांचा विलोभनीय प्रत्यय येतो.’^३

बहिणाबाईंचे अभंग तत्कालीन स्त्रियांची मानसिकता दर्शविणारे आहेत. ‘भ्रताराची सेवा पतिव्रता करी । तरी ते उद्धरी उभय कुळे॥’ असे बहिणाबाईं आपल्या अभंगातच म्हणतात, यावर भाष्य करताना संत कवयित्रीच्या स्त्री संवेदना या लेखात डॉ. शोभा पाटील म्हणतात, ‘‘आपला कोणताही अपराध नसताना पती आपला त्याग करत आहे हे मनोमन माहीत असताना पतिचरणाविना दुसरा मोक्ष नाही, असे म्हणत त्यांच्यासाठी आपल्या मनाची ओढ मारून टाकायची सहज तयारी करणारी बहिणाबाईं पारंपारिक आंधळ्या समजुतींना परोपरीने ठेचाळत होती. क्षमा आणि सोशिकता या स्त्रीत्वाच्या बळावरच स्वतःवरच्या अन्यायाला तोंड देत होती.’^४

एकूण बहिणाबाईंचे अभंग म्हणजे प्राचीन भारतीय स्त्री-संस्कृतीचा आलेखच होय.

संदर्भ टिपा

१. ज.र. आजगावकर — महाराष्ट्र संत कवयित्री, भारत गौरव ग्रंथमाळा मुंबई १९३९ (पृ. १०६)

२. ल. रा. नसिराबादकर — प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, फडके बुकसेलर्स कोल्हापूर दुसरी आवृत्ती १९९६ (पृ. ८५)

३. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी (प्र.संपा.)— मराठी विश्वकोश खंड ११, म.रा. विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई १९८२ (पृ. १४३)

४. डॉ. स्नेहल तावरे (संपा.)— भारतीय संतांचे योगदान, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे २०१५ (पृ. ७५)

Form IV
(See Rule 8)

Statement about ownership and other particular about the Journal

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

1. Place of Publication	-	Dr. Bhau Mandavkar Research Centre, Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445401
2. Periodicity	-	Annual
3. Printer's Name	-	Seva Prakashan, Vijay Colony, Amravati 444606 (M.S.)
4. Publisher's Name	-	Dr. Mrs. Veera Mandavkar
Nationality	-	Indian
Address	-	Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445401
5. Editor's Name	-	Dr. Pavan Mandavkar
Nationality	-	Indian
Address	-	Principal, Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal

We, Dr. Pavan Mandavkar & Dr. Mrs. Veera Mandavkar hereby declare that the particulars given above are true to the best of our knowledge and belief.

स्व. डॉ. भाऊ मांडवकर

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र व
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद यांचा संयुक्त उपक्रम

Dr. Bhau Mandavkar Research Centre

INDIRA MAHAVIDYALAYA

KALAMB, DIST. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445401

☎ 07201-226170, 226147, 226129 (Fax) Web.: www.indiramahavidyalaya.com

E mail id for Research centre : marathipradhyapak@gmail.com

Alternate E mail id : imvkalamb@yahoo.co.in, indiram414@sgbau.ac.in

Permanently Affiliated to **SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY**
RECOGNIZED BY UGC UNDER 2 F & 12 B NAAC ACCREDITED WITH 'B' GRADE
Multi-Faculty College Estd. in 1983

